

מה חנו בלעדיר, הישן

על אלתרמן, ארכאולוגיה ושימור



בית ישן בתל אביב (אוסף יואל ישראל, ביתמונה)

חרסים, משקופים וציונות

סביב קום המדינה, ואף מעט קודם לכן, קיבלה הארכאולוגיה מעמד מיוחד בצבוריות הישראלית מעבר לתפקידה כאמצעי לחשיפת העבר ולחקירתו. הארכאולוגיה הסעירה את דמיונם של תומכי התנועה הציונית, שראו את האפשרות להתחבר באמצעות שרידיה לתושבי הארץ היהודים הקדמונים והם גייסו אותה לטובת המפעל הציוני לסיוע ביצירת תחושת השייכות של התושבים לאדמתם.

אלתרמן, כמשורר בעל מודעות פוליטית ועמדות אידיאולוגיות מוצקות, התייחס ישירות בכמה משיריו לחפירות הארכאולוגיות שנערכו בימיו וכן לממצא הארכאולוגי עצמו. בשיר "ובהרף ההוא" מתוך "עיר היונה" תיאר אלתרמן את קרבות

נתן אלתרמן (1910-1970) כתב שירה לירית-אומנותית, שירי ילדים, פזמונים, מחזות ותרגומים. תחילה עסקה שירתו הלירית רבות בעמידת האדם מול העולם ואיתני הטבע, אך לאחר קום המדינה הופנתה כתיבתו הלירית גם לנושאי חברה ומדינה. בנוסף, הוא פרסם טור שבועי בענייני חברה ואקטואליה בעיתונים "דבר" ו"הארץ" (השירים שפורסמו בטורים אלו כונו כבר על ידו "שירי העת והעיתון"). עיסוקו בנושאי ארכאולוגיה ושימור מצוי הן בשירתו הלירית והן בכתיבה האקטואלית.

הטור השביעי

פרי הקרס

שוב נתגלתה גניזה על הרף
 ים המלח, ובמצא קטעי כתבי יד
 בשפע ורובי כתבים מאת סופר
 בריכוזיבא"ן בן העתונים.

כבות פליאות ימינו. יהודים סוכים,
 אף בין כלן אסת
 זכרלת ושונת -
 חפסני אם שמים אנתנו לב למכתבים
 השתקלים בשח האתרונה...

דומה קאלו פפע שתאנה הנשר
 וקם בין הקסופות הצרכות כפך -
 דוקה כי פועלם צרלה שרונה

הקרס
 עוד לא שפע קליקף
 ולא נפס קליקף...

הנה פנרות צינורי ופמלקסילה
 ושקרי נקרות צינורי פיהונה
 זקצב אין-תקדים להקטר התחילו
 כל דקב וזלף
 וכל אגרת יעורנה...

כל זה עולה מהר. סוצו,
 פריכת-צער.



שברי כלי חרס מחפירות תל לכיש, 1933 (אוסף דוד בנבנישתי, ארכיון יד בן-צבי)



מכתבו של בר כוכבא (שמעון בן כוסבה)
 מוואדי מורבעת (ויקישיתוף)



נתן אלתרמן בשנות ה-40 (ויקישיתוף)

מלחמת השחרור (כל ההדגשות של מחבר המאמר):

טלואות גב וצלעים/ שירות בה טפסו בין צולפים מראש
 סלע/ עם זקן, נאחז באדמת בילויים/ ובה שמו על גפי
 חרסים שחוקי צלם/ עם זקן, אף בהיות פני האש הגלויים/
 מאירים את נופליו, נחשפים פני עולם.

אחיותו של העם באדמת הארץ איננה חדשה, ושמו של העם
 מופיע על גבי חרסיה. אולם, גם הריק, הציה והשממה מעידים על
 הקשר בין העם לארץ. ב"שירים על ארץ הנגב" (מתוך עיר היונה)
 הארץ החרבה מעידה על חורבנם של כל הזרים שניסו לשלוט בה.
 במקרה זה, החורבן עצמו נתפס כעדות לכישלון הזרים לאחוז בה
 לאורך זמן, בניגוד לעם ישראל ששב אליה כעת:

ציה חוגרת שק/, בשן חולות נוסרת/ מתי טחנת עד דק/
 ערי מלכים עשורת?// באיזה יום חמות/ אשר אבד מלוח/
 הרפנת את החומות/ כמו קנים פרוח?// באיזה הלם רב/
 הפית כפות הפהט/ וגג השונית עם סף/ וצריח עם תולעת?//
 נמחה צלמם פזר/ ננעל עגול גבוליה/ ומשקופי קיסר/ נושקים
 יחפות רגליה.

ובהמשך:

דמומה ודיקנית/ פני המישור שנית/, שרפת אגם וגמא/
 הנסת מצביא וכמר//
 ...ואת הפל פסית/ בתפת חול נשיד/. רק עצם שוק זוהרת/
 נותרה בנתיב שירת.

בשירי העת והעיתון התייחסותו של המשורר איננה רק סמלית,
 והיא נוגעת לאתרים ספציפיים ולחפירות הארכאולוגיות שנערכו
 בתקופתו. הארכאולוגיה, יוצרת את הקשר הרציף בין עברו של
 העם בארץ ישראל ובין ימינו אלה.

בשיר "העיר החדשה" מתוך "הטור השביעי" (דבר 24.12.1948),
 התייחס אלתרמן לחפירות תל קסילה:

...חפירות... והחדר נחשף קרט קרט/ מיימיו של שלמה ...
 ושמשה של תש"ט/ מאירה בו פירים וכד... וצמרמרת/
 בגבה, ידידי מטפסת לאט... את הקרב היהודי, שנטש

לא להקבל/ אבא אבן מסביר לאמות במסבן/ אבל טוב
 שמעמק ימים אבא אבן/ מדברת גם היא באותו הענין.

על פי אלתרמן, "אמא אבן" מסייעת, לא פחות מאבא אבן בהסברת
 המשמעות של "הקרב היהודי".

באופן דומה, בשיר "כדי החרס" מתוך הטור השביעי (דבר
 18.4.1952), תיאר אלתרמן את מגילות ים המלח, תוך התייחסות
 מיוחדת למכתבי שמעון בן כוזיבא (בר-כוכבא) שהתגלו ביניהן,
 כמכתבים שהגיעו סוף סוף ליעדם:

הנה מגדות עין גדי ונמתל קסילה/ ומסתרי נקרות עין פשחה
 ביהודה/, בקצב אין תקדים להימסר התחילו/ כל כתב וקלף
 וכל אגרת יעודה...// פאילו הזמנים נעורו רבד רבד/ וכל
 אשר הצפן בהם ונתקפל/ התחיל פתאם מגיע פה לפי
 הפכת/ פי נמצאה סוף סוף פתבתו של המקבל...// כתב כל
 דור נדור, ובעוד הצר מקיע/ כל זה נצבר היטב, נגנו בצוק
 קשף/ היה מין בטחון מוזר שעה יגיע/ שאין זה סוף, שעוד
 יהיה לזה המשך...

גלות את חותמה שולבת

אלתרמן נעזר בארכאולוגיה הארצישראלית, שהייתה עבורו
 סמל לחזרה לימי התנ"ך, לעיתים גם בכיוון ההפוך – ככלי עזר
 לביקורתו נגד התפיסה הכנענית. בניגוד ליונתן רטוש ששאף
 לדלג על תקופת הגולה, סבר אלתרמן שלתקופה הארוכה שבה
 שהה עם ישראל בגולה יש תרומה מכרעת לעיצוב זהותה של
 הישראליות החדשה. לדעת אלתרמן יש להישמר מגישה המבקשת

כפר דייגים מימי השופטים נתגלה בהפירות תל-קסילה בצפון הירקון

(הצפה 21.7.1949)

ליצור מעבר ישיר מתקופת התנ"ך ועד ימינו, תוך דילוג ומחיקה של כל התרבות היהודית שנוצרה באמצע. בשיר "צלמי פנים" מתוך עיר היונה כתב המשורר:

צלמי רודפיה בַּה הַגָּה קָמִים / וְתוּ קָרְבָּה שֶׁל יָצָר וְכָלִי חֹמֶר /
נְטוּהָ בֵּינָם לְצֶלֶם הַקְּדוּמִים / אֲשֶׁר יוֹשֵׁב לָהּ עִם מְגוֹן וְרֹמַח /
שֶׁל סְמָלֵי אֶרֶץ וּמִמְלָכָת. / עִם עֶפְרָי וְאֵשׁ וּמִי בָּאָר מֵעֹמֶק, /
עִם עִיר וְנֶהָר, קוֹרֵם הָעַם עַל סֶף / אֶת צֶלֶם אֲבוֹתָיו עִם פְּנֵי
צָרְיוֹ. // אַךְ עִם צֶלְמֵי צָרִים וְצֶלְמֵי תַנְ"ךְ / הַגָּה גְלוּת אֶת חוֹתְמָהּ
שׁוֹלְבָת. // בַּהֲחֹשֶׁף לְעַם תַּל תַּעֲנֵן / גַּם הִיא נֹחֶשֶׁפֶת לוֹ בְּצוּר
מְחֻצָּבָת. / בְּקוּם חַיָּו בְּחֶרֶב וְאֶנְהָ / וּבְמַחְרָשָׁה וּבְאוֹת עֵבְרִית
נִכְתְּבָת / גַּם הִיא מוֹסְכֶת בּוֹ אֶת מִיתְרָהּ / עִם מִיתְרֵי רוּחוֹת
אֶרֶץ וּמִטְרָהּ.

ובהמשך, בשיר "מריבת קיץ":

הַפְּבוֹד וְהִיקָר לְכָל חֶרֶס בְּנוֹעַן / אַךְ הַדָּר הַקְּדוּמִים לָךְ כּוֹרֵעַ
וְקוֹד / [...] כִּי עַמְקַבְּאָמָה תּוֹ סִפְרָד וּמִגְנָצָא / לֹא פָחוֹת מִתּוֹן שֶׁל
קֹדֶשׁ וְהָעִיר / וְלָכֵן - לְפּוֹסְלִים אֶת הַכֹּל עַד בְּרַנְעַ / לְאוֹמְרִים
נְדַלְגַּע עַל דְּרוֹת עַד יְבוּס / אֶת עוֹנָה כְּמִצְיָאוֹת הַמְרָאָה
צְפָרְנִיָּה / וְאוֹתָם מוֹרִידָה בְּלֵי מְשִׁים מִן הַסּוּס.

ישן וחדש

בצד הרגשת חשיבות הממצא הארכאולוגי, אלתרמן נדרש רבות ככתיבתו גם לבתים הישנים בעיר המתפתחת ולחשיבות שימורם בתוך המרקם העירוני.

ברבים משיריו מהלל אלתרמן את תנופת הבנייה בארץ כחלק מהעשייה החלוצית הציונית. היו שביקרו את אלתרמן על תמיכתו הנלהבת בבנייה אגרסיבית ללא בקרה וציטטו את השורה: "נִלְבִּישֶׁךְ שְׁלֵמַת בָּטוֹן וּמְלֻט" מתוך "שיר בוקר", אך יש לזכור שהמשכה של השורה הוא: "וְנִפְרִס לָךְ מְרַבֵּי גְנִים". ב"כוכבים בחוץ" מתוארת הבנייה בעיר בעיקר בחטיבה השלישית של הספר. שיריו מהללים את העיר, את האור ואת תנופת הפיתוח:

...זו העיר! מה חֶזֶק מְקוֹלוֹת הַדְּעַת? / מִי, לוֹ פֶּעַם, לְבוֹ לֹא יִשָּׂא לָהּ פֶּשָׁה? / ...הָהּ, דוֹרוֹת, אֵל יָחַר לָכֶם, אֵל תִּיִתְמוּהוּ / אֵל יִחְסַר בְּרוֹזְלָכֶם בְּנִעוּרֵי תִירוֹשָׁה... ("יום השוק", מתוך כוכבים בחוץ).

גם בשירי העת והעיתון מהלל המשורר את הבנייה החדשה.

...עֲרַמּוֹת חֶצֶץ יִאִירוּ / בַּחלוֹת וּבִפְּיִשִׁים עוֹד. / חֲלוּצִים עוֹד שִׁיר יִשְׂרָאוֹ / וְיָרֵנוּ פְּטִישִׁים עוֹד. // פְּגוּמִים אֵל עַל יָרִימוּ / אֶת הָעִיר, אֶת הַתִּינָקָת / וְקוֹלוֹת סְפִינָה יְהִימוּ / כְּאֵי-פֶעַם, בְּקוֹר בְּקוֹר!... ("הים והעיר" מתוך הטור השביעי, דבר 28.5.1943)

ללא ספק, התמיכה וההתלהבות מהעיר החדשה, ומהיפכי הבנייה בכלל, נבעו בעיקר מהתפיסה הציונית של בניין הארץ.

אלתרמן עמד, נדהם ונפעם מהבנייה החדשה, אך בה בשעה ראה בה גם גורם מאיים:

...עִם הַפָּרָד בַּחול אֶת נוֹפְלָת. / אֲבַנְיָה לְמָדוֹ עַד מוֹתָן לְהַחְשׂוֹת // [...] כִּפְאֲשֶׁר תַּרְגְּעִי וְחוֹמוֹתַי כִּי תַחְגְּרִי / מִי יִזְכֹּר

"הבית, ימיד באים לערב, לאור זקנתם של מתכת וקלף"
תל אביב (אוסף יואל ישראל, ביתמונה)



כפירות תל קסילה, 1973 (צילום: משה מילנר, לע"מ)

איך נגע בלבך העירם? / פֹּה גְבַהּ הַבְּתִים כְּנְאוּמֵי קְטוּגוֹרִים, / פֹּה הוֹבֵל הַבְּרָזָל אֵל סֶדֶן וְגִרְדוּם! ("יום הרחוב" מתוך כוכבים בחוץ).

המרקם העירוני החדש והמודרני יוצר תחושת ניכור. הברזל, מסמל בדרך כלל את החדשנות שכוללת בתוכה תחושה זו:

עַד קִצְוֵי הָעֶצֶב, עַד עֵינוֹת הַלֵּיל / בְּרַחוּבוֹת בְּרָזָל הַיָּקִים וְאֶרְכִּים ("פגישה לאין קץ" מתוך כוכבים בחוץ).

לָךְ פִּתּוּחֵי מְשֻׁקָּפִים וְכֶרֶב / צְפוּי הַמְרָאוֹת הָעוֹמֵם וְנִקְלָף. הַבֵּית, יְמִידָה בְּאֵים לְעֶרֶב, / לְאוֹר זְקֻנָתָם שֶׁל מִתְכַּת וְקִלְף.

("בית ישן ויונים" מתוך כוכבים בחוץ)

משום שלבנייה המודרנית כשלעצמה צדדים מאיימים ואף אלימים, קיימת חשיבות לשילוב הבנייה הישנה במרקם הבנוי. לבית הישן היה ערך מיוחד בפני עצמו, ערך סנטימנטלי, היסטורי ותרבותי:

...הַחֶדֶשׁ הַמְמַרְט כְּהִנְחָשֶׁת / הַחֶדֶשׁ הַצָּעִיר וּמֵהֵינן - / מַה חֲנוּ בְּלַעֲדִיהָ, הַיִּשָּׁן, / בְּלַעֲדִיהָ, עֵתִיק הַמוֹמִים? // וְעַל כֵּן נִעֲשָׂה לָנוּ חִפְשׁ / לֹא לְבוֹז לְדָבָרִים וּמְרָאוֹת / שֶׁעָלוּ בְּעוֹלָם כְּמוֹ עֲבֹשׁ / הָעוֹלָה כְּכֹתְלֵי בְּאוֹרוֹת. // חֲדָשׁוֹת וּנְצוּרוֹת הָעֶרְצָנוּ, אַךְ כְּמוֹ בְּתוֹךְ בֵּית יִשָּׁן / יֵשׁ דְּבָרִים בְּשִׁמְיָם, הוֹרְצִי, / יֵשׁ דְּבָרִים אֲחֵדִים פֹּה וְשָׁם, // אֲשֶׁר אֵין לְבִקְשׁ בָּהֶם פְּלֶא / וְשִׁכָר לֹא, אֲבָל בְּגִלְלָם / פֹּה יָקָר לָנוּ עוֹד זֶה הַפְּלָךְ / אֲשֶׁר בּוֹ מִתְגוֹרֵר הַאֲדָם. ("שירים על רעות הרוח" מתוך "עיר היונה")





ישן מול חדש בתל אביב (אוסף יואל ישראלי, ביתמונה)

ההווה יהיה מנותק ערכית ותרבותית משורשיו. חשיבות שרידי העבר אינה בהצדקת זכות קיומו של החדש, אלא ביצירת תודעה של רציפות והמשכיות בין העבר וההווה. העיר לא "נולדה" היום, וכך גם העם ומורשתו. ההווה קשור בטבורו לעבר. הרצף הוא הכרחי משום שמהפכות, לפי אלטרמן, אינן טבעיות להוויה האנושית בכלל ולהתפתחות העירונית בפרט.

המכתבים שהתגלו במדבר יהודה והגיעו סוף סוף ליעדם יוצרים רצף אחיד מהעבר להווה, וזו גם משמעותם של שרידי הכובשים הקדומים, שנחשפים ומעידים על כישלונם של הכובשים לתקוע יתד של קבע בארץ ("ומשקופי קיסר נושקים יחפות רגליך"). החשש שתל אביב, העיר החדשה, תהיה חסרה את השפעת הזמן ("עיר לא הזמן השכיח מוצאה ולא הזמן גלף דמותה אם ליפות או להשחית"), נובע מהעדר רציפות היסטורית בה.

גם התפיסה האנטי-כנענית, שאותה הביע המשורר בשיר "מלחמת קיץ", נובעת בחלקה מאותה מגמה, ובמקרה זה מודגשת לא רק החשיבות שבשמירה על הרצף ההיסטורי אלא גם בהימנעות מדילוג מעליו ("ולכן [...] לאומרים נדלג על דורות עד יבוס/ את עונה כמציאות המראה צפרניה/ ואותם מורידה בלי משים מן הסוס"). על התהליכים להיות רציפים והדרגתיים.

חוקרת הספרות זיוה שמיר מציינת: "אלטרמן האמין בתהליכים אבולוציוניים ובדיאלקטיקה של דורות [...] ואילו רטוש המהפכן ממנו ביקש להיות קטליזטור ולהקדים בקיצורי דרך את המאוחר" (על עת ועל אתר, עמ' 239).

ובצד הצגת העבר כחלק מרציפות מתמשכת, מציג אלטרמן את מורשת העבר ואת תרבותו החומרית והרוחנית כחלק אינטגרלי מההווה, ומדגיש את הצורך במיזוג ובשילוב בין תרבות העבר ובין תרבות ההווה לכדי יחידה אחת. תערובת זו באה לידי ביטוי, בין היתר, בשילוב בין חומרי בנייה שונים: אבן, זכוכית ומתכת.

החזן של החדש תלוי בקיומו של הישן ("מה חנו בלעדיך, הישן"). העתיקות של הבתים הישנים ("בכמה דורות שעונך מפגרי?") הוא חלק מההווה של העיר. המאבק של אלטרמן בתפיסה הכנענית ("מלחמת קיץ") נובע גם מראיית מורשת הגלות כחלק אינטגרלי מהאומה: תווי ספרד, מגנצא, קדש והעי אינם רק חלק מהרצף ההיסטורי אלא הם חלק מהתרבות העכשווית. הגלות ומורשתה, כמו גם תל תענך, הם "חוש נוסף על החושים הנעורים בו בקומו כעלם". בחולייה של הגולה קיים "ניצוץ אשר טוב טוב כי נשמרנו". על ערכי העבר להיות משולבים בהווה עצמו.

■ ■ ■

שני היבטים אלה, שמייחסים חשיבות הן לרציפות ההיסטורית והן לשילוב ערכי העבר בהווה, באים לידי ביטוי בשירתו של אלטרמן בכבאו לתאר את הממצא הארכאולוגי והבנייה העירונית הישנה. שניהם יוצרים רצף מתמשך בין העבר להווה, ושניהם משמעותיים בתרבותנו עד היום. ■

החזן העירוני נובע, בין השאר, מנוכחותם של הבתים הישנים "עתיקי המומים" בתוך המרקם העירוני. העיר הטיפוסית, על פי אלטרמן, היא עיר חסרה אם איננה כוללת בתוכה גם את הבניה הישנה. חשיבות שימור המבנים הישנים לא הייתה תיאורטית בלבד. לאחר הרס מבנה תיאטרון "הקומקום" התייחס אלטרמן לעצם הריסת המבנה:

קיר אחרון מתנועע / החבל מתוח, מושג, נהקק / בית גונע. בית גונע / בקטרת אשפה ואבק // הנה הוא קטן ותמים ופשוט / חסן ומוצק מיסודות נעד גג / אפנה נושנה. תבליטים לקשוט / וכתבת: "מה טובו - תרפ"ג" // הקיר מתנועע, פורע לאט / סביב התיצבו בננים כבדי מצח / הגביהו ריסים והקדירו מבט / לעבר הרצח. ("מיתר" מתוך "סקיצות תל אביביות")

על פי אלטרמן, השילוב בין הבנייה החדשה לבין הבנייה ההיסטורית הוא המתכון למרקם עירוני נכון. ואכן, בשירתו העיר מוצגת לעיתים ככזאת הכוללת את הישן והחדש, בשילוב שבא לידי ביטוי, בין השאר, בחומרי הבניה השונים: האבן, כמייצגת את תרבות הבניה הישנה והמסורתית, מול המתכת והזכוכית המייצגות את הבנייה החדשה.

...הנה הפרקל, האליל והעבד / נפח הימים הנושא בקלם / הנה, בת שלי, אחותנו האבן / הזו שאיננה בוכה לעולם... ("שרדות בגשם" מתוך כוכבים בחוץ)

...בפמים האלה לא פסקו מלקת / טחנות העיר הזו, החסנות / בנהימת האבן, בהרוק מתכת / בנתחי שמים שבתלונות... ("הרחוב הגדול" מתוך "רגעים")

האבן לא מוצגת באור שלילי, אלא כגורם מאוים מול הבנייה המודרנית.

המשכיות ושילוב

בשירתו של אלטרמן ניתן להבחין בשני היבטים שונים הנוגעים לערכם של השרידים הארכאולוגיים והמבנים הישנים בעיר ולמקומם אל מול הבנייה החדשה. אלטרמן מציג את שרידי העבר כחלק מרציפות הכרחית, שבלעדיה

לעיון נוסף

1. ד' אירד, אלטרמן - בודלה, פריס - תל-אביב: אורבניו ומיתוס בשירי 'פרחי הרע' ו'כוכבים בחוץ', ירושלים 2003.
2. מ' פייגה, "קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל", מ' פייגה וצ' שילוני (עורכים), קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל, שדה בוקר 2008, עמ' 1-13.
3. ש' עברי, 'עברו הברקים מעליך': אימת המאה העשרים בשירי כוכבים בחוץ", אות: כתב עת לספרות ולתיאוריה, 6 (2016), עמ' 59-86.
4. ז' שמיר, על עת ועל אתר: פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלטרמן, תל אביב 1999.